

KISWAHILI NOTES

KIDATO CHA TATU

*An Updated Well-Organized Detailed Revision Notes for the
Current Form 3 Syllabus.*

SERIES 1

THIS IS A FREE SAMPLE OF THE
ORIGINAL NOTES

CONTACT US FOR FULL VERSION OF THE NOTES

Mr Isaboke 0746 222 000

MWALIMU CONSULTANCY

Copyright ©Mwalimu

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review.

Printed in Kenya

00100

Nairobi

+254 746-222-000

mwalimuconsultancy@gmail.com

Mwalimu Consultancy Ltd.

MADA YA KWANZA: NGELI ZA MANENO

Kuzielewa Ngeli

Upatanishi wa Kisarufi katika Sentensi

Ngeli ni vikundi vya majina ya Kiswahili. Ngeli za nomino ni utaratibu unaotumika kuweka nomino katika matabaka au makundi yanayofanana.

Mfano:

- a. Maji yakimwagika hayazoleki
- b. Mayai yaliyooza yananuka sana
- c. Yai lililooza linanuka sana
- d. Maji liliomwagika halizoleki

Katika mifano hii tunaona kwamba sentensi a, b na c ziko sahihi wakati sentensi d sio sahihi, hii ni kwa sababu imekiuka upatanisho wa kisarufi. Kwa maana hiyo sentensi 'a' ipo katika ngeli ya YA-YA na sentensi b na c zipo katika ngeli ya LI-YA. Sentensi d sio sahihi kwa sababu nomino maji haina wingi, kwa hiyo haiwezi kuingia katika ngeli ya LI-YA. Kwa msingi huu ngeli za nomino huzingatia sana upatanisho wa kisarufi.

Jedwali lifuatalo huonesha ngeli za nomino kwa misingi ya upatanisho wa kisarufi.

NGELI	UFAFANUZI	MIFANO
A-WA	Ngeli hii inahusisha majina ya viumbe hai kama vile wanyama, watu, wadudu, ndege n.k	Sungura mjanja ameumia Sungura wajanja wameumia Mkuu anawasili
LI-YA	Majina yenye kiambaisha awali <i>li-</i> katika umoja na <i>ya-</i> katika wingi huingia katika ngeli hii	Jambia la babu <i>limepotea</i> Majambia ya babu <i>yamepatikana</i>

KI-VI	Ni ngeli ya majina ya vitu visivyo hai, yanayoanza kwa KI- au CH- (umoja); na VI- au VY- (wingi). Pia ngeli hii hujumuisha majina ya vitu vingine katika hali ya udogo k.v, kijito, kilima	Chakula kimekwisha Vyakula vimekwisha Kijito kimekauka Vijito vimekauka
U-I	Huwakilisha majina ya vitu visivyo hai, yaanzayo kwa sauti M- (umoja) na MI (wingi). Pia majina ya baadhi ya viungo vya mwili huingia humu, kewa mfano mkono, mguu, mkia n.k	Mlima umeporomoka Milima imeporomoka Mkono umevunjika Mikono imevunjika Mto huu una mamba wengi Mito hii ina mamba wengi
U-ZI	Hurejelea majina ambayo huanza kwa U- (umoja) na huchukua ZI- kama kiambishi kiwakilishi cha ngeli katika wingi. Majina yenye silabi tatu au zaidi hubadilishwa kwa wingi kwa kutoa sauti /u/' k.v ukuta-kuta. Majina ya silabi mbili huongezewa /ny/ katika wingi. k.v ufa - nyufa	Ukuta umebomoka Kuta zimebomoka Wimbo huu unavutia Nyimbo hizi zinavutia Ufa umeonekana Nyufa zimeonekana
I-ZI	Hutumiwa kwa majina yasiyobadilika kwa umoja wala kwa wingi lakini huchukua viambishi viwakilishi tofauti: I- (umoja) na ZI- (Wingi).	Nyumba imejengwa Nyumba zimejengwa Salam imefika Salam zimefika
U-YA	Ngeli hii inajumuisha nomino ambazo zina kiambishi awali u- katika umoja na ma- katika wingi.	Ukuu umekuponza Makuu yamekuponza Unyoya unapepea Manyoya yanapepea
KU	Majina yanayotokana na vitenzi yanayoanza na ku- (vitenzi-jina)	Kusoma kwako kumekusaidia Kuchelewa kumemponza
PA/MU/KU-	Huonesha mahali	Amekaa pale palipo na wadudu wengi Amelala mule mulimojaa siafu. Amepita kule mbali

Baadhi ya matumizi ya ngeli ni pamoja na haya yafuatayo:

- Hutumika kupanga majina ya lugha katika makundi yaliyoshikamana na kutofungamana kutokana na kigezo muhimu.
- Hutumika kutambulisha maumbo ya umoja na wingi katika majina na vivumishi.
- Hutumika katika upatanishi wa kisarufi katika sentensi.
- Hutumika katika kuonyesha uhusiano uliopo baina ya lugha za Kiswahili na lugha zingine.

Habari zenye Upatanishi wa Kisarufi

Baadhi ya matumizi ya ngeli ni pamoja na haya yafuatayo:

- Hutumika kupanga majina ya lugha katika makundi yaliyoshikamana na kutofungamana kutokana na kigezo muhimu.
- Hutumika kutambulisha maumbo ya umoja na wingi katika majina na vivumishi.
- Hutumika katika upatanishi wa kisarufi katika sentensi.
- Hutumika katika kuonyesha uhusiano uliopo baina ya lugha za Kiswahili na lugha zingine.

MADA YA PILI: MJENGO WA TUNGO

Tungo

Tungo ni kipashio cha kisarufi kilichoundwa kwa kuunganisha pamoja vipashio vidogovidogo vilivyo chini yake. Au tungo ni neno au kikundi cha maneno ambacho hudokeza taarifa fulani ambayo huweza kuwa kamili au isiyo kamili.

Kwa maana hii, tungo hujengwa na vipashio vidogovidogo kama vile mofimu kuunda neno, neno kuunda kirai, kirai kunda kishazi na kishazi kuunda sentensi. Kama tulivyokwisha kuona hapo juu tungo huanzia neno; rejea aina za tungo.

Aina za tungo

Tungo neno: Tungo neno ni tungo ambayo huundwa na vipashio vidogo zaidi ya neno ambayo ni mofimu au fonimu. Mfano; **anacheza, kakimbia.**

Tungo Kirai: ni kipashio cha kimuundo chenye neno moja au zaidi lakini ambacho hakina muundo wa kiima kiarifu. Mfano; **mtoto mzuri, kiyama chake, bondeni**

Tungo kishazi: Kishazi ni tungo yenye kitenzi ambacho chaweza kujitosheleza na kukamilisha ujumbe uliokusudiwa na mzungumzaji au kuwa na kitenzi kisichoweza kujitegemea chenyewe.

Kirai na Uainishaji wake

Dhana ya kirai itaeleweka vizuri kwa kuzingatia sifa zake zifuatazo:

- Kirai huwa ni kipashio cha kimuundo kisichokamilika; yaani ni kipashio kisichokuwa na muundo wa kiima – kiarifu kama zilivyo sentensi ambazo zinahusisha mtendaji wa tendo na tendo linalotendwa.
- Kirai huainishwa kimuundo kulingana na neno kuu la kirai husika.
- Kirai ni tungo, yaani ni aina moja wapo ya tungo, aina nyingine za tungo ni neno, kishazi na sentensi.
- Kirai hudokeza maana, lakini maana hiyo si kamili.
- Maneno katika kirai lazima yapangwe kimantiki kwa mpangilio unaokubalika katika sarufi ya lugha husika. Japo virai huainishwa kimuundo, huweza kutumika kutekeleza majukumu mbalimbali ya kisarufi. Kirai huweza kutokea upande wowote, wa kiima au kiarifu katika sentensi. Kirai ni kikubwa kuliko neno

Kama tulivyobainisha hapo juu aina ya virai hukitwa katika aina za maneno ambazo ndizo chimbuko la mahusiano maalumu ndani ya vipashio hivyo.

1. **Kirai nomino (KN);** Ni kirai ambapo neno lake kuu ni nomino. Ni kirai ambacho muundo wake umekitwa kwenye nomino au mahusiano ya nomino na neno au mafungu ya maneno.
2. **Kirai kitenzi (KT);** Kirai-kitenzi ni kirai ambacho kimekitwa katika kitenzi au katika mahusiano ya Kitenzi na neno au mafungu mengine ya maneno. Hii ina maana kuwa neno kuu katika aina hii ya virai huwa ni kitenzi.
3. **Kirai kivumishi (KV);** Kirai-kivumishi ni kirai ambacho muundo wake umekitwa katika kivumishi. Kwa kawaida muundo huu huwa ni wa kivumishi na neno au fungu la maneno linaloandamana nacho.
4. **Kirai Kielezi (KE);** Tofauti na aina nyingine ya virai miundo ya virai vielezi haielekei kukitwa kwenye mahusiano ya lazima baina ya neno kuu (yaani kielezi) na neno au fungu la maneno linaloandamana nalo. Badala yake miundo inayohusika hapa ni ya maneno ambayo

hufanya kazi pamoja katika Lugha kama misemo, neno au maneno yanayofuata neno lililotangulia yakifafanua zaidi neno hilo.

5. **Virai viunganishi (KV);** Ni kirai ambacho muundo wake umekitwa katika mahusiano baina ya kwa na katika, au kwenye na fungu la maneno linaloandamana nacho. Kwa maneno mengine kirai hicho ni kile ambacho neno kuu ni kiunganishi.

Tungo kishazi

Kishazi ni tungo yenye kitenzi ambacho chaweza kujitosheleza na kukamilisha ujumbe uliokusudiwa na mzungumzaji au kuwa na kitenzi kisichoweza kujitegemea chenyewe.

Sifa za kishazi

- **Kishazi hupatikana katika/ ndani ya sentensi.**
- Lazima kishazi kiwe na kitenzi, sehemu yoyote ya sentensi isiyo na kitenzi, haiwezi kuwa kishazi. Kishazi huru hutawaliwa na kishazi kikuu na kishazi tegemezi hutawaliwa na kishazi tegemezi.
- Baadhi ya vishazi huweza kujitegemea kama sentensi hata vikiondoshwa katika muktadha wa sentensi kuu. Kishazi kinachoweza kujisimamia kama sentensi huitwa kishazi huru kikiwa ndani ya sentensi kuu na huitwa “sentensi sahili” kikiwa sentensi inayojitegemea.
- Baadhi ya vishazi haviwezi kujitegemea kama sentensi ikiwa vitaondoshwa katika muktadha wa sentensi kuu.
- Vishazi vingi, hata vishazi huru huwa na kiima dhahiri.
- Kishazi kwa kawaida, hasa kishazi huru huwa na kitenzi kimoja kikuu.
- Kitenzi hicho huweza kuandamana na kitenzi kisaidizi. Pia, kitenzi katika kishazi huweza kuwa kitenzi kishirikishi.
- Kishazi hutekeleza majukumu mbalimbali ya kisarufi.
- Tofauti ya kishazi na sentensi ni kwamba kishazi hupatikana ndani ya sentensi lakini sentensi hujisimamia kimuundo na kimaana. Kishazi huwa na kiarifu kimoja na kiima kimoja, Lakini sentensi huweza kuwa na kiima kimoja.

Aina za vishazi

1. **Vishazi huru:** Kishazi huru ni kishazi kinachotaewaliwa ka kitenzi kikuu, ambacho kwa kawaida hutoa ujumbe kamili usiohitaji maelezo zaidi ya kukamilisha maana. Ni kishazi ambacho hata kikiondolewa katika muktadha wa sentensi ambamo vimejikita huweza kujitegemea kama sentensi.
2. **Vishazi tegemezi:** Kishazi huru ni kishazi kinachotawaliwa ka kitenzi kisaidizi, ambacho muundo wake hukifanya kutegemea kitenzi cha kishazi huru ili kuweza kutoa ujumbe uliokusudiwa. Kishazi tegemezi peke yake hakitoi ujumbe unaojitosheleza

Sifa za Kishazi tegemezi

- Kishazi tegegemezi hutoa maana kamili kinapoandamana na kishazi huru.
- Kishazi tegemezi kinaweza kufutwa katika sentensi bila kuharibu maana ya sentensi nzima.
- Kishazi tegemezi hutambulishwa na viambishi vya utegemezi
- Vinavyoambatanishwa kwenye kitenzi.
- Kishazi tegemezi vile vile kinaweza kutambuliwa kwa kuwepo vishazi kama vile *ingawa, kwamba, ili, kwa sababu, mzizi wa amba, mofu ya masharti n.k*

Aina ya vishazi tegemezi

Vishazi tegemezi vivumishi

- Vishazi tegemezi vinavyotokea pamoja na nomino inayovumishwa.
- Vishazi tegemezi visivyoambatana na nomino inayovumishwa

Vishazi tegemezi vielezi

- Vishazi tegemezi vya mahali
- Vishazi tegemezi vya wakati
- Vishazi tegemezi vya namna au jinsi
- Vishazi tegemezi vya masharti
- Vishazi tegemezi vya hali, hitilafu au kasoro iliyoko katika tendo.
- Vishazi tegemezi vya sababu/chanzo

Dhima na hadhi ya vishazi

Kishazi chaweza kuwa huru kikajitegemea chenyewe kwa kuwa na maana kamili inayojitosheleza. Lakini kuna vishazi ambavyo havijitoshelezi vyenyewe, bali hutegemea vishazi vingine. Kishazi huru kina hadhi ya sentensi (sahili). Kishazi tegemezi hakina hadhi hii, vishazi tegemezi ambavyo hutegemea vishazi vingine hushuka daraja na kuchukua dhima ya kikundi. Baadhi ya vishazi tegemezi huchukua dhima (hufanya kazi) ya kivumishi katika tungo ambayo kwa kawaida ni dhima ya kikundi au neno. Vishazi hivi huvumisha nomino katika tungo hiyo.

Ufafanuzi wa Aina za Tungo

Sentensi

Sentensi ni kifungu cha maneno kuanzia neno moja na kuendelea chenye muundo wa kiima na kiarifu na kinacholeta maana kamili.

Sifa za sentensi

Sentensi lazima iwe na mpangilio wa maneno ambao unakubalika na wazungumzaji wa lugha husika.

- Sentensi lazima ikamilike kimaana, kimuundo na kisarufi.
- Sentensi huwa na muundo wa kiima na kiarifu /huwa na kirai nomino na kirai kitenzi.
- Sentensi huweza kuwa na zaidi ya kiima kimoja na kiarifu zaidi ya kimoja.
- Sentensi inaweza kuundwa na kitenzi kikuu kimoja au zaidi.
- Sentensi inaweza kuundwa na kishazi huru kimoja au zaidi na kishazi tegemezi kimoja au zaidi.
- Sentensi huonyesha hali mbalimbali, kama vile amri, ombi, mshangao, swali n.k

Muundo wa sentensi

Muundo wa sentensi kimapokeo/kikazi/kidhima

Muundo wa sentensi kimapokeo/kikazi/kidhima unakuwa na vipengele vifuatavyo:

- **Kiima:** Ni sehemu katika sentensi ambayo hujaza sehemu ya mtenda au mtendwa wa jambo linaloelezwa. Katika tungo kiima hutokea kushoto mwa kitenzi.

- **Kiarifu:** Ni sehemu katika sentensi inayojazwa na maneno yanayo arifu tendo lilofanywa, linapofanywa au litakapofanywa. Kiarifu ndiyo sehemu muhimu zaidi katika sentensi ambayo wakati mwingine huweza kusimama pekee, kwani wakati mwingine huchukua viwakilishi vya kiima.

Vipashio vya kiima

- Nomino peke yake
- Nomino, kiunganishi na nomino
- Nomino na kivumishi
- Kivumishi na nomino
- Kiwakilishi peke yake
- Kiwakilishi na kivumishi
- Nomino na kishazi tegemezi vumishi
- Kitenzi jina
- Nomino na vivumishi zaidi ya kimoja
- Kitenzi jina na nomino
- Umbo kapa

Taarifa zitolewazo na kiarifu kuhusu kiima

- Kiima ni nani
- Kiima kina nini
- Kiima hufanya nini
- Kiima kinahisi nini

Sifa za kiarifu

- Huwa na kitenzi na pengine huambatana na maneno mengine.
- Kiarifu kwa kawaida huja baada ya kiima

Vipashio vya kiarifu

- Kitenzi kikuu peke yake.
- Kitenzi kisaidizi au vitenzi visaidizi vilivyosambamba na kitenzi kikuu.

- Kitenzi kishirikishi na kijalizo
- Yambwa (shamirisho)
- Kijazalio
- Chagizo

Sifa za chagizo

- Chagizo kwa kawaida huwa ni kielezi au kirai husishi ambacho kinafanya kazi kama kielezi.
- Kwa kawaida ni vipashio vya ziada. Si lazima viwepo katika sentensi ili ijisimamie.
- Huwa cha lazima ikiwa kinafuata kitenzi kishiriki. Hali ikiwa hivyo, kinafnaya kazi kama kijalizo.
- Hutumika kufafanua kitenzi/kivumishi /kielezi.
- Hutumika kujaliza kiima/kama kijalizo.

Aina za sentensi

Aina za sentensi kimuundo ni pamoja na hizi zifuatazo

Sentensi sahili

Ni sentensi ambayo huundwa na kishazi huru kimoja. Sentensi ya aina hii huwa inaelezea taarifa moja tu. Mfano; ***Wanafuzi wanafanya mtihani; Walinzi walitaka kunizuia nisiingie ndani.***

Miundo ya sentensi sahili

- Muundo wa kitenzi kikuu peke yake. Mfano: *Gari limeanguka*
- Muundo wa kitenzi kikuu na kitenzi kisaidizi. Mfano: *Mgosiyuda alitaka (TS) nisipate (T) utajiri*
- Muundo wa vira-vitenzi vilivyokitwa katika kitenzi ‘kuwa’. Mfano: *John amekuwa akiangalia TV kwa muda mrefu sana.*
- Muundo wa kitenzi shirikishi. Mfano: *Kiswahili ni tunu ya Taifa*

Sifa za sentensi sahili

- Ina kiima ambacho kimetajwa wazi au kimeachwa kutajwa kwa kuwa kinaeleweka.
- Ina kiarifu ambacho kimeundwa na kitenzi kikuu kimoja au kitenzi kikuu na kitenzi kisaidizi au kitenzi kishirikishi na kijalizo na chagizo.

- Haifungamani na sentensi nyingine na hivi inajitosheleza kimuundo na kimaana.

Sentensi changamano

Hii ni sentensi yenye kishazi huru kimoja au zaidi na kishazi tegemezi kimoja au zaidi. Sifa moja kubwa ya sentensi changamano ni kuwa na kishazi tegemezi ambacho hutegemea kishazi kingine huru ndani ya sentensi hiyo. Msingi muhimu wa uhusiano ndani ya sentensi hizo ni ule wa kishazi kimoja kutegemea kingine

Sentensi changamano ina muundo wenye vishazi virejeshi. Mfano: Gari liliopinduka jana jioni halikuharibika hatata kidogo.

Sentensi ambatano

Hii ni sentensi inayojengwa na sentensi mbili au zaidi zilizounganishwa kwa kutumia viunganishi kama vile likini, wala, au, na, nakadhalika.

Miundo ya sentensi ambatano

- Miundo yenye sentensi sahili tu. Mfano: Mwalimu anafundisha wakati wanafunzi wanapiga kelele.
- Miundo yenye sentensi sahili na changamano. Mfano: Walinzi waliposhindwa polisi waliwasaidia lakini hawakuweza kuwakamata majambazi.
- Miundo yenye sentensi changamano tu. Mfano: Barabara zilizojengwa na wakoloni zimedumu hadi leo wakati zile zilizojengwa na Wachina hata mwezi hazifikishi.
- Miundo yenye vishazi visivyounganishwa kwa viunganishi.

Uchanganuzi wa sentensi

Uchanganuzi wa sentensi ni mchakoto unaohusika na kuchanganua vipashio vyote vinavyuonda sentensi kuanzia ngazi ya kategoria ya neno. Katika kipengele hiki utaweza kujifunza hatua muhimu za kuzingatia wakati wa uchanganuzi wa sentensi. Pia utajifunza njia mbalimbali zinazotumika katika uchanganuzi wa sentensi.

Hatua za uchanganuzi wa sentensi

- Kutaja aina ya sentensi, yaani kama ni sahili, changamano au ambatano.
- Kutaja sehemu zake kuu, yaani kiima na kiarifu au kirai nomino na kirai kitenzi.
- Kutaja sehemu kuu za kiima na kiarifu au sehemu kuu za kirai nomino na kirai kitenzi.
- Kutaja sehemu zote za maneno yaliyomo katika sentensi hiyo.

Njia za uchanganuzi wa sentensi

Njia ya mishale/mistari

Mfano

Uchanganuzi wa sentensi kwa njia ya mishale

$S \rightarrow KN \rightarrow KT$
 $KN \rightarrow N$
 $N \rightarrow \text{Deus}$
 $KT \rightarrow T + KN$
 $T \rightarrow \text{amefuata}$
 $KN \rightarrow N + KE$
 $N \rightarrow \text{matunda}$
 $KE \rightarrow E$
 $E \rightarrow \text{sokoni}$

Njia ya visanduku/jedwali

Mfano

S.S

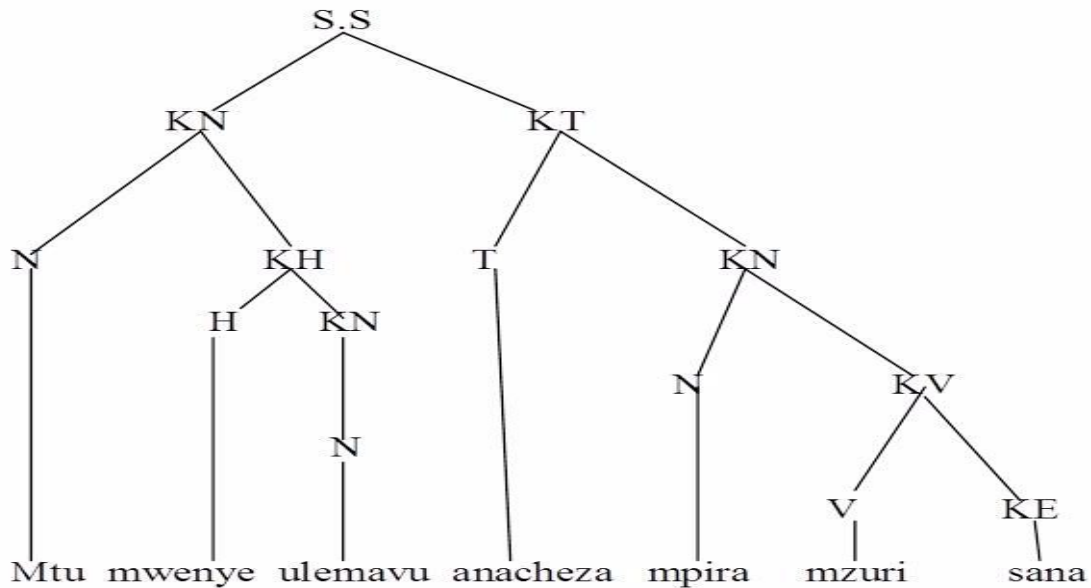
KN		KT		
N	KH	T	KN	
	H	KN	N	KV
		N	V	KE
				E

Mtu Mwenye Ulemavu anacheza mpira mzuri sana

Njia ya matawi

Mfano

Uchaganuzi wa sentensi kwa njia ya matawi

Mifano mingine ya uchanganuzi wa sentensi ambatano; (Watu wengi walimuamini sana lakini yeye aliwasaliti)

Njia ya jedwali

Mfano

Watu wengi walimuamini sana lakini yeye aliwasaliti

S.A

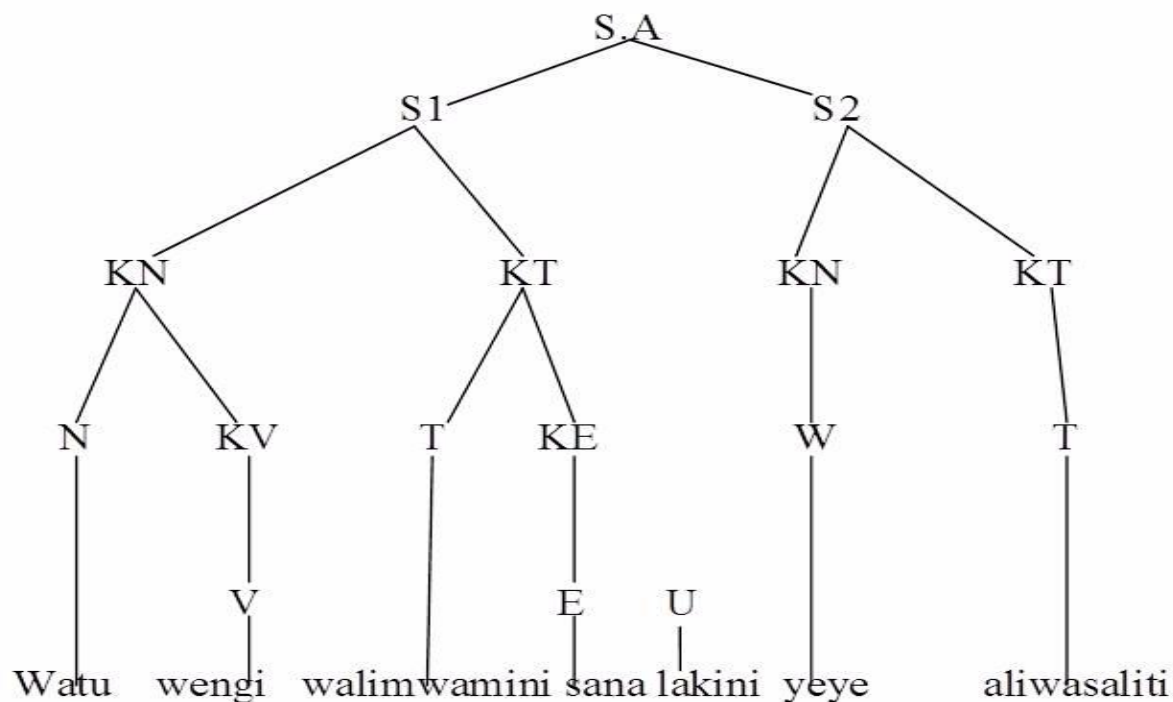
S1			U	S2
KN		KT		KN KT
N	KV	T	KE	W T
	V		E	

Watu wengi walimwamini Sana Lakini Yeye aliwasaliti

Kwa njia ya matawi

Mfano

Watu wengi walimuamini sana lakini yeye aliwasaliti

Kwa njia ya mishale

Mfano

Watu wengi walimuamini sana lakini yeye aliwasaliti

S.A → S1+S2
 S1 → KN+KT
 KN → N+KV
 N → Watu
 KV → V
 V → wengi
 KT → T+KE
 T → walimwamini
 KE → E
 E → sana
 U → lakini
 S2 → KN+KT
 KN → W
 W → yeye
 KT → T
 T → aliwasaliti

MADA YA TATU: MAENDELEO YA

KISWAHILI

Asili ya Kiswahili

Ushahidi wa Kimsamiati na Kimuundo unaothibitisha Ubantu wa Kiswahili

Neno asili ni jinsi kitu au jambo lilivyotokea au lilivyoanza. Kutokana na fasili hii tunaona kwamba jambo au kitu kinaweza kutokea kibahati kama ilivyo katika lugha au linaweza kuanzishwa.

Hivyo basi asili ya lugha ya Kiswahili bado ni mjadala mrefu ambapo wataalamu mbalimbali wanahitilafiana juu ya asili au chimbuko la lugha ya kiswahili. Wapo wanaokinasibisha kiswahili na kiarabu kwa kutumia kigezo cha msamiati na dini ya kiislamu. Wengine wanashikilia msimamo kuwa kiswahili ni kibantu kwa kutumia hoja za kiisimu na kihistoria. Wapo wanaokinasibisha kiswahili na uchotara baadhi yao wanaoshikilia msimamo huu ni Freeman Grenville na Homo Sasson

Kuna nadharia mbalimbali zinazojaribu kuelezea asili ya Kiswahili, miongoni mwa hizo ni pamoja na hizi zifuatazo:

Kiswahili ni Kiarabu

Hapa Kiswahili kimefasiliwa kuwa asili yake ni kiarabu, wanaoshikilia mtazamo huu wanahoji kwamba katika lugha ya Kiswahili kuna maneno mengi ya Kiarabu. Pia wanaeleza kuwa asili ya Kiswahili ni pwani na kwa kuwa wenyeji wa pwani ni Waislamu na kwa kuwa uislamu uliletwa na Waarabu basi hii lugha ya pwani nayo itakuwa imeletwa na Waarabu. Vigezo hivyo vyote vina udhaifu mkubwa kwa sababu havikukitwa katika misingi ya kitaalamu ya uainishaji lugha.

Kiswahili ni lugha Chotara

Mtazamo huu umezua ubishi mkubwa kwani hata baadhi ya wazawa wamejinasibisha na uarabu na ushirazi. Wanaofasili Kiswahili kama lugha chotara wanadai kuwa Kiswahili kimetokana na mchanganyiko wa lugha ya Kiarabu na lugha za Kibantu. Hivyo Waswahili ni watu waliotokana na wanaume wa Kiarabu na wanawake wa Kibantu.

Kiswahili ni lugha ya Vizalia

Waumini wa mtazamo huu wanadai kuwa Kiswahili kilianza kama pijini ya Kiarabu na baadae kukomaa na kuwa kreoli. Pijini ni lugha ambayo imetokana na mchanganyiko wa lugha mbili tofauti yaani Kiarabu na lugha za Kibantu. Na kreoli ni lugha inayozungumzwa na watoto waliozaliwa na baba Mwarabu na mama Mbantu.

Kiswahili ni Kikongo

Nadharia hii inafafanua kuwa lugha ya Kiswahili ilianza huko Kongo na kusambaa katika pwani ya Afrika Mashariki. Wabatu walipofika Afrika Mashariki waliingia kwa makundi na katika nyakati mbalimbali. Makundi hayo yalianza kujigawa na kutawanyika, matokeo ya kugawanyika huko ni kutokea kwa makundi mbalimbali ya wabantu. Inasadikika kuwa baadhi ya Wabantu walifanya maskani yao ya kudumu katika mabonde ya kaskazini mwa mto tana. Kikundi hiki cha wabantu ndicho inasadikiwa kuwa chimbuko la Kiswahili

Kiswahili ni Kibantu

Mtazamo huu ni ule unaoamini kuwa Kiswahili ni lugha ya Kibantu ambapo lugha za Kibantu zilikuwepo hata kabla ya majilio ya wageni kutoka Ajemi, Arabuni, India, China na kwingineko. Katika mtazamo huu lugha ya Kiswahili inaingizwa katika kundi la lugha za Kibantu. Ama kwa hakika mtazamo huu ulipata mashiko sana kuanzia karne ya ishirini, ulishadidiwa kutokana na tafiti mbalimbali zilizofanywa na weledi wa isimu, historia, akiolojia na ethnografia. Wanaisimu waliothibitisha kuwa Kiswahili ni lugha ya Kibantu ni pamoja na Bleek (1862), Meinholf. C (1932), Malcom Guthrie (1967, 1970, 1971), Doke (1935, 1945) na wengineo. Vigezo vilivyotumika kufafanua kuwa Kiswahili ni kibantu ni pamoja na:

- Msamiati
- Mofolojia
- Mfumo wa sauti
- Mfumo wa toni
- Mfumo wa ngeli
- Mpangilio wa maneno

Uabantu wa Kiswahili: Kigezo cha Kiisimu

Kigezo hiki cha kiisimu kimetumiwa na wataalam mbalimbali katika kuonesha ubantu wa Kiswahili Massamba (1999) amewataja wataalam mbalimbali ambao wamehusika na utafiti juu ya ubantu wa Kiswahili, wataalam hao ni pamoja na Carl Meinhof katika kitabu chake *Introduction to the phonology of the Bantu language*, Duke (1935 – 1945), Malcom Guthrie (1967), Dereck Nurse na Thomas Spear (1985). Hawa walijadili ubantu wa Kiswahili kwa kutumia kigezo cha kiisimu, kihistoria na kiakiolojia.

Katikakigezo cha kiisimu vipengele vinavyoangaliwa ni kama vile kufanana kwa msamiati wa msingi, muundo wa kifonolojia, muundo wa kimofolojia, muundo wa kisintaksia mpangilio wa ngeli za majina.

Mizizi ya msamiati wa msingiwa lugha za kibantu na Kiswahili hufanana kwa kiasi kikubwa, mifano ifuatayo huweza kuonesha ukweli huu.

Mfano

Kiswahili Kikurya Kinyiha Kijita

Maji Amanche Aminzi Amanji

Jicho Iriso Iryinso Eliso

Katika mifano hiyo hapo juu tunaona kuwa mizizi maji, manche, minzi, manji inafanana kwa kiasi kikubwa, kwa hiyo huu ni ushahidi tosha kutuonesha kuwa kuna uhusiano wa kinasaba kati ya Kiswahili na lugha za kibantu.

Piamofolojia ya Kiswahili na lugha za kibantu hufanana kwa kiasi kikubwa, yaani mfumo wa maumbo ya maneno ya lugha ya Kiswahili na lugha za kibantu hufanana. Kwa mfano, namna viambishi vinavyopachikwa katika mzizi wa maneno hufuata kanuni ileile kama inavyotumika katika lugha ya Kiswahili yaani viambishi vinaweza kupachikwa kabla au baada ya mzizi na huwa na uamilifu bayana.

Mfano

Hebu tuchunguze mifano ifuatayo:

Kiswahili Kisukuma Kisimbiti Kinyiha

A-na-lim-a a-le-lem-a a-ra-rem-a i-nku-lim-a

a-na-chek-a A-le-sek-a a-ra-sek-a a-ku-sek-a

Kwa kuangalia mifano hii utagundua kwamba katika kutenganisha viambishi hufuata kanuni moja kwamba mahali kinapokaa kiambishi kwa mfano cha njeo, ndipo pia hukaa kwa upande wa lugha za kibantu, kwa mfano –na- na –ra- katika lugha ya kisimbiti. Hivyo tunaweza kusema kuwa kuna unasaba baina ya lugha hizi

Vilevile **sintaksia** ya lugha ya Kiswahili na lugha za kibantu hufanana kwa karibu sana. Kwa mfano jinsi ya **mpangilio wa vipashio na kuunda sentensi** hufanana yaani mpangilio wa maneno hufuata kanuni maalum ambazo hufanana katika Kiswahili na lugha za kibantu. Katika Kiswahili sentesi inakuwa na pande mbili yaani upande wa kiima na upande wa kiarifu, katika upande wa kiima kipashio chake kikuu ni nomino na katika upande wa kiarifu kipashio chake kikuu ni kitenzi. Hii inamaana kwamba katika kuunda sentensi ni lazima nomino ianze na baadaye kitenzi.

Mfano

Hebu tuangalie mifano ifuatayo:

Kiswahili Mama / anakulaN (K) T (A)

Kijita Mai / kalyaN(K) T (A)

Kihehe Mama/ ilyaN(K) T(A)

Kihaya Mama / nalyaN(K) T(A)

Katika mifano hii tumeona kwamba muundo wa kiima-kiarifu katika lugha za kibantu unafanana sana na ule wa Kiswahili yaani nomino hukaa upande wa kiima halikadhalika kitenzi hukaa upande wa kiarifu, kwa hiyo kwa mifano hii tunaweza kusema kuwa lugha ya Kiswahili ni jamii ya lugha za kibantu.

Piamfumo wa sauti (fonolojia) wa lugha za kibantu unafana sana na ule wa Kiswahili, yaani mpangilio wa sauti katika kuunda silabi, na miundo ya silabi kwa ujumla hufanana. Kwa mfano katika lugha ya Kiswahili hakuna muundo wa silabi funge yaani silabi ambayo inaishia na konsonanti, muundo asilia wa silabi za Kiswahili ni ule unaoishia na irabu vilevile katika lugha za kibantu hufuata muundo wa silabi wazi, yaani silabi zote huishia na irabu.

Mfano

Mifano ifuatayo hufafanua zaidi:

Kiswahili Baba K+I+K+I

Kikurya Tata K+I+K+I

Kiha Data K+I+K+I

Kijita Rata K+I+K+I

Kipare Vava K+I+K+I

Tanbihi: K= konsonanti I= irabu.

Kwa mifano hii tunaona kwamba mifumo ya sauti katika lugha za kibantu hufanana na ule wa Kiswahili, kwa hiyo tunaweza kuhitimisha kwa kusema kuwa lugha hizi ni za familia moja.

Pia vilevile **mifumo wa ngeli za majina** katika lugha ya Kiswahili hufanana sana na ule wa kibantu hususani katika upachikaji wa maumbo ya umoja na wingi na maumbo ya upatanisho wa kisarufi. Katika lugha ya Kiswahili viambishi vya umoja na wingi hupachikwa mwanzoni kabla ya mzizi wa neno, hivyo hivyo katika lugha za kibantu

Kwa mfano:

Umoja Wingi

Kiswahili m-tu wa-tu

Kikurya mo-nto abha-nto

Kiha umu-ntu abha-ntu

Kikwaya mu-nu abha-nu

Mifano hiyo hapo juu inadhihirisha wazi kwamba vipashio vyote vya umoja na wingi hujitokeza kabla ya mzizi wa neno, hivyo ni dhahiri lugha hizi zina uhusiano wa nasaba moja.

Vilevile katika upatanisho wa kisarufi lugha za kibantu na Kiswahili huelekea kufanana viambishi vya upatanisho wa kisarufi hususani viambishi vya nafsi.

Mfano wa viambishi vya nafsi

Kiswahili Mtotoa-nalia

Kizanaki Umwanaa-rarira

Kisukuma Ng'wanaa-lelela

Kikurya Omonaa-rakura

Tunaona hapo juu kwamba kiambishi 'a' cha upatanisho wa kisarufi hujitokeza katika lugha zote, hivyo tunashawishika kusema kuwa Kiswahili kina uhusiano mkubwa na kibantu.

Pamoja na ushahidi wa kiisimu kutupatia vithibitisho tosha juu ya ubantu wa Kiswahili pia kuna ushahidi mwingine kama vile ushahidi wa kihistoria, kiakiolojia na kiethinolojia.

Ushahidi wa Kihistoria

Ushahidi wa kihistoria huchunguza masimulizi na vitabu mbalimbali vya kale ambavyo huelezea asili na chimbuko la wakazi wa upwa wa Afrika Mashariki. Vilevile ugunduzi wa kiakiolojia huonesha kuwa kulikuwa na wakazi wa asili wa upwa wa Afrika Mashariki ambao walikuwa na utamaduni wao na maendeleo yao hata kabla ya kuja kwa wageni. Katika ushahidi wa kiethinolojia, huchunguzwa tarihi mbalimbali zinazojaribu kutoa historia ya watu wa pwani ya Afrika Mashariki na lugha yao.

Kwa ujumla vyanzo hivi vyote huonesha kuwa pwani ya Afrika mashariki ilikuwa na wakazi wake wa asili ambao walikuwa na lugha yao, utamaduni wao na pia maendeleo yao, vyanzo hivi pia huhitimisha kwa kusema kuwa lugha ya wakazi hawa ilikuwa ni Kiswahili.

Jinsi Miundo ya Kiswahili inavyofanana na Miundo ya Lugha nyingine za Kibantu

Fafanua jinsi miundo ya Kiswahili inavyofanana na miundo ya lugha nyingine za Kibantu

Miundo ya lugha ya za kibantu inafanana na lugha ya Kiswahili na kufanana huko hutokea katika miundo silabi ambapo zote huishia na irabu na siyo konsonanti, miundo ya sentensi, miundo ya vitenzi vya Kiswahili ni sawa na ile ya Kibantu. Kwa mfano vitenzi vya Kiswahili na kibantu vina uhusiano mkubwa hasa katika viambishi, mnyumbaliko na pamoja na mianzo na miisho ya vitenzi. Mada hii imefafanuliwa vizuri katika mada iliyotangulia hapo juu.

[Kukua na kuenea kwa Kiswahili nchini Tanzania katika enzi ya Waarabu](#)

Katika karne ya kumi na tisa Afrika Mashariki iliingia kwenye mahusiano na mataifa mengine kama vile Marekani, Ujerumani na Uingereza. Mahusiano haya ni baada ya watu wa pwani

kuwa na uhusiano wa muda mrefu wa kibiashara na Waaarabu, hawa waliweka athari kubwa katika kukua na kuenea kwa lugha ya Kiswahili. Wageni kutoka Ulaya walipoingia Afrika Mashariki walifanya biashara, shughuli za kidini (mishenari), elimu na utawala. Kama ilivyokuwa katika kipindi cha Waarabu, uwepo wao pia ulikuwa na athari katika maendeleo ya lugha ya Kiswahili Afrika Mashariki na kwingineko.

Ukuaji wa Kiswahili Kimsamiati nchini Tanzania katika Enzi ya Waarabu

Waarabu hasa katika pwani ya Afrika Mashariki walifanya biashara ikiwemo biashara ya watumwa. Ilikuwapo misafara mbalimbali ya biashara kutoka pwani hadi bara. Katika misafara hiyo Kiswahili ndio ilikuwa lugha ya mawasiliano hivyo Kiswahili kikaenea pia katika sehemu za bara.

Kuna mambo kadhaa waliyofanya waarabu ambayo yalichangia kukua kwa lugha ya Kiswahili. Waarabu walichangia kukua kwa lugha ya Kiswahili kama ifuatavyo:

Biashara

Waarabu walifanya biashara kati ya pwani na sehemu za bara, katika biashara yao walichangia kwa kiasi kikubwa uenezaji wa lugha ya Kiswahili. Lugha kuu ya mawasiliano na ya kibiashara iliyotumiwa na wafanya biashara wa kiarabu ilikuwa ni Kiswahili, kwa hiyo kwa njia hii waliweza kueneza Kiswahili kuanzia pwani hadi maeneo ya bara kama vile Tabora, Kigoma hadi mashariki mwa Kongo.

Dini

Dini pia ni jambo ambalo liliweza kuchangia ueneaji wa lugha ya Kiswahili enzi za waarabu. Waarabu walipokuja walitaka kueneza dini yao kwa undani kabisa. Kwa hivyo iliwabidi kuanzisha madarasa ambayo walitumia kufundishia, lugha iliyokuwa ikitumiwa ni lugha ya Kiswahili. Na hivyo hii ikasaidia kuenea kwa lugha ya Kiswahili.

Maandishi ya kiarabu

Waarabu pia walileta hati zao zilizotumiwa katika maandishi ya lugha ya Kiswahili. Kwa hiyo kupitia hati za kiarabu maandishi mbalimbali ya lugha ya Kiswahili yaliweza kuhifadhiwa,

hivyo Kiswahili kiliweza kukua kwa vile kingeweza kuhifadhiwa katika maandishi na kusomwa wakati wowote.

Kuoana

Pia vilevile Waarabu waliofika pwani waliweza kuoana na wabantu, hii ilisababisha kizazi kipya kutokea. Na kwa sababu hiyo watoto walichukua maneno mengi kutoka kwa baba na mama yao na hivyo kuongeza msamiati katika lugha Kiswahili.

Ueneaji wa Kiswahili nchini Tanzania katika Enzi ya Waarabu

Waarabu walieneza Kiswahili nchini Tanzania kupitia biashara, kuoana na wabantu au wenyeji wa pwani, kupitia dini na maandishi ya hati za kiarabu ambayo yalitumika kuhifadhi maandishi mbalimbali ya lugha ya Kiswahili.

Kukua na kuenea kwa Kiswahili nchini Tanzania katika enzi ya Wajerumani

Wajerumani waliingia katika pwani ya Afrika Mashariki katika miaka ya 1875, walifanya kila jitihada kuwatawala Waafrika ambapo katika utawala wao walifanya biashara, waliendesha shughuli za kiutawala, za kidini na kielimu. Katika shughuli zote hizo Kiswahili ndio ilikuwa lugha ya mawasilino hivyo kukikuza na kukiendeleza Kiswahili

Walipongia katika pwani ya Afrika Mashariki walikuta Kiswahili kimekwisha enea kwa kiasi kikubwa. Kuna mambo waliyoyafanya ambayo yalisaidia kukua na kuenea kwa Kiswahili kama ifuatavyo:

Kutoa mafunzo ya lazima ya lugha ya Kiswahili kwa wafanyakazi wa serikali

Waliwalazimisha wafaanyikazi wote wa serikali kujifunza kiswahili, kwa sababu sheria ilikuwa ni kwamba pasipojua Kiswahili huwezijiriwa katika serekali ya mjerumani. Kwa hiyo saula hili lilisababisha watu kujifunza lugha ya Kiswahili ili waweze kuajiriwa. Wafanyakazi ambao ilikuwa ni lazima wajifuze Kiswahili ni pamoja na maakida.

Wajerumani wenyewe walilazimika kujifunza kiswahili ili waweze kuwasiliana na wenyeji kwa urahisi na hivyo kurahisisha shughuli zao za kiutawala.

Ujenzi wa shule

Shule zilifunguliwa kufundisha watu weusi ili waje wawe wasidizi wao katika utawala wa wajerumani, na lugha iliyokuwa ikitumika kufundisha masomo ilikuwa ni lugha ya Kiswahili Kuenea kwa utawala wa Wajerumani nchi nzima

Utawala wa wajerumani ulikuwa kwenye kila kona ya nchi. Na kwa kuwa wafanya kazi wa serikali ya wakati huo ilikuwa ni lazima wafahamu Kiswahili, kwa hiyo kila sehemu palipokuwa na ofisi za serikali nchi nzima kulizungumzwa Kiswahili.

Shughuli za kiuchumi

Pia katika shughuli za mashamba, wajerumani walichukua vibarua kutoka sehemu mbalimbali za nchi, na kwa kuwa kila mmoja alikuwa na lugha yake tofauti, kwa hiyo lugha pekee iliyowaunganisha katika mawasiliano kwenye eneo la kazi ilikuwa ni Kiswahili.

Kwa hiyo kutokana na sababu kwamba utawala wa kijerumani ulitoa msukumo mkubwa katika matumizi ya lugha ya Kiswahili kwenye shughuli zao za kiutawala, hivyo suala la ueneaji wa Kiswahili lisingeepukika.

Ueneaji wa Kiswahili nchini Tanzania katika Enzi za Wajerumani

Wajerumani walichangia kwa sehemu kubwa kuenea kwa lugha ya Kiswahili nchini Tanzania enzi za utawala wao. Mambo yaliyochangia kuenea kwa lugha ya Kiswahili enzi za utawala wa Wajerumani ni pamoja na dini, elimu, shughuli za utawala na shughuli za kiuchumi kama vile kilimo.

MADA YA NNE: UHAKIKI WA KAZI ZA FASIHI

ANDISHI

NOTE!

This is a Sample of the Well Organized Detailed Simplified Notes Available.

Call/Text/WhatsApp 0746-222-000 for the Complete Notes.

FOR THE FOLLOWING;

- ✓ **ONLINE TUITION**
- ✓ **REVISION NOTES**
- ✓ **SCHEMES OF WORK**
- ✓ **SETBOOKS VIDEOS**
- ✓ **TERMLY EXAMS**
- ✓ **QUICK REVISION KITS**
- ✓ **KCSE TOPICALS**
- ✓ **KCSE PREMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREMOCKS**
- ✓ **JOINT PREMOCKS**
- ✓ **KCSE MOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS MOCKS**
- ✓ **JOINT MOCKS**
- ✓ **KCSE POSTMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREDICTIONS**
- ✓ **KCSE PREDICTIONS**
- ✓ **KCSE REVEALED SETS**

CALL/TEXT 0746 222 000

[*mwalimuconsultancy@gmail.com*](mailto:mwalimuconsultancy@gmail.com)

**THIS IS A PROPERTY OF MWALIMU
CONSULTANCY LTD.**

**POWERED BY MR
ISABOKE**

SUCCESS